

छापामा कलाको स्थानः समाचार र समीक्षाको विवेचना

घिमिरे युवराज

समालोचक ब्रह्माजीले नदेखेको, नजानेको पनि देख्न र जान्न सक्तछ, र ब्रह्माजीभन्दा पनि सूक्ष्मदर्शी हुन्छ ।

-राजशेखर

कुनै बेला महान् कविहरू आफै महान् आलोचक पनि हुने गर्थे । कलाकारहरू पनि आफै आलोचक हुने गर्थे । तर आज ? न कविसित आफ्नो आलोचक छ न कलाकारसित । आज कवि र कलाकारहरूको आलोचक छंदै छैन भने पनि हुन्छ ।

-टोनी मरिसन

तँ (समालोचना) घाउ लगाउने भए पनि डाक्टरको छुरा छस् ।

-महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

समालोचना इन्जेक्सनको सुई हो, च्वास्स घोचेर पनि मनको घाउ निको पाउँछ ।

-बालकृष्ण पोखरेल

भूमिका

संसारका धेरै विद्वान्, सर्जक वा सिद्धान्तकारहरूले सिर्जनाको संसारमा कला समीक्षाको महत्त्व र आवश्यकताका बारेमा बोलेका/लेखेका छन् । तर, पनि

समीक्षक बारम्बार विवादको भूमरीमा पर्ने गरेको छ। भनिन्छ, समीक्षकको सालिक कहिल्यै बन्दैन। समीक्षक यस्तो सहीद पात्र हो जो अरूका लागि सधैं टाउको दुखाउँछ तर कहिल्यै जस पाउँदैन। तर, कुनै पनि देश वा ठाउँको साहित्य, चित्रकला, रङ्गमञ्च वा चलचित्रको गति वा कामको शैलीलाई कतातिर लैजाने भन्ने मार्गनिर्देशन समीक्षकहरूले गर्दछन्। कुनै पनि कला वा सिर्जनाको सफलता तथा असफलताको जस वा अपजसको आधा हिस्सेदार समीक्षकहरू पनि हुन्। संसारमा धेरै कलाप्रेमीहरूले समीक्षकको मूल्याङ्कनका आधारमा चलचित्र हेर्छन्, गीतको एत्वम वा पुस्तक किन्छन्। अर्थात् धेरै दर्शकहरूलाई सिनेमा घर, नाटकघर वा कलाप्रदर्शनीसम्म पुऱ्याउने सामर्थ्य कला समीक्षारूले राख्छन्। विकसित मुलुकहरूमा पत्रपत्रिकामा आएका समीक्षका आधारमा कला पारखीहरूले के किन्ने, के नकिन्ने वा के हेर्ने, के नहेर्ने निर्धारण गर्छन्। त्यसैले पनि ठूलो होर्डिङ बोर्डको विज्ञापनभन्दा दुई वाक्य लामो समाचारले नै एउटा चलचित्र, नाटक, गीत वा चित्रकलाको प्रचारमा धेरै महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

जति कलात्मक कामहरू बढ्दैछन्, उति नै कला समीक्षकको गरिमा र औचित्य भन्भन् बढ्दैछ। तर नेपाली पत्रकारिता/समीक्षाको विषय विभाजनमा कला पत्रकारिताको अर्थ त्यति स्पष्ट रूपमा देखिएको छैन। सिर्जनात्मक कामका लागि सामान्यतया नेपालमा चलेका शीर्षकहरू कला पत्रकारिता, चलचित्र पत्रकारिता, रङ्ग पत्रकारिता आदि हुन्। तर, सञ्चारमाध्यम वा सञ्चारकर्मीहरूले यी तीनै ओटा शीर्षकलाई आफूलाई इच्छा लागेबमोजिम वा जे सजिलो हुन्छ त्यही प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। माथिका कुनै पनि शीर्षकले आफ्नो दरिलो अस्तित्व बनाउन सकेका छैनन्। चलचित्र पत्रकारिताले स्पष्ट रूपमा चलचित्रलाई सम्बोधन गरे पनि यसले भिडियो चलचित्र, श्रव्य वा दृश्य गीतसङ्गीत, टेलिचलचित्र, फेसन, नृत्य आदिलाई समेटेको देखिन्छ। तर चलचित्र पत्रकारिता अर्थात् 'फिल्म जर्नालिज्म' शब्दले नाटक, चित्रकला आदिलाई समेट्दैन। त्यसै गरी रङ्ग पत्रकारिताले पनि चित्रकला, मूर्तिकला आदिलाई व्यावहारिक रूपमा समेटेको देखिदैन। तर, सम्पूर्ण ललितकलालाई कुन शब्दले सम्बोधन गर्ने भन्ने निक्योल गरिएको छैन। विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूले आ-आफ्नो तरिकाले शीर्षक बनाएर कलाको समाचार तथा समीक्षालाई समेटेको पाइन्छ। जस्तै: गोरखापत्र दैनिकले 'सप्तरङ्गी' तथा 'मनोरञ्जन' शीर्षक राखेर सबै खाले ललितकला तथा खेलकुदलाई एउटै पृष्ठमा प्रकाशन गर्छ। कान्तिपुर दैनिकमा 'कला र शैली', राजधानी दैनिकमा 'बाटिका', नेपाल समाचारपत्र दैनिकमा 'पेज ३' आदि शीर्षक राखेर चलचित्र, नाटक,

चित्रकला, सङ्गीत, फेसन आदिलाई समेटेको पाइन्छ। नयाँ पत्रिका दैनिकले कुनै विशेष शीर्षक राखेको छैन। 'अन्तिम पृष्ठ' वा 'मध्य पृष्ठ' शीर्षकमा सबै खाले कलालाई समेटेको पाइन्छ। त्यसै गरी अङ्ग्रेजी पत्रिका द हिमालयन टाइम्सले 'भेराइटी', द काठमाडौं पोष्टले 'आर्ट एण्ड इन्टरटेनमेन्ट' शीर्षक दिएका छन्। अन्य पत्रिकामा 'कला र जीवन' र 'इन्द्रेणी' (नेपाल साप्ताहिक), 'रमभ्रम' (हिमाल पाक्षिक), 'रङ्ग' (समय साप्ताहिक) शीर्षकमा यस्ता सामग्रीहरू समेटेको पाइन्छ। औसतमा हेर्दा यी पत्रपत्रिकाहरूमा चित्रकला र नाटकभन्दा चलचित्र, गीतसङ्गीत र फेसनसम्बन्धी समाचारहरूको बाहुल्यता पाइन्छ। यी विषयहरूमाथि कलम चलाउने पत्रकार वा समीक्षकहरूको सङ्गठन पनि विभिन्न नामका छन्। जस्तै: चलचित्र पत्रकार सङ्घ (अध्यक्ष: शान्तिप्रिय), चलचित्र समीक्षक समाज (अध्यक्ष: डा. प्रदीप भट्टराई), ललितकला वाङ्मय समाज (अध्यक्ष: नगेन्द्रप्रसाद पौड्याल), ललितकला समीक्षक समाज (अध्यक्ष: रमेश खनाल), कार्टुन क्लब नेपाल (अध्यक्ष: राजेश के.सी.) आदि।

कला विधा आफैमा बृहत् विषय हो। त्यसैले यो खिचडी शीर्षकलाई सजिलै बुझ्न र ललितकलाका सबै विधाहरूलाई सम्बोधन गर्न सजिलो होस् भन्ने ध्येयले मैले 'कला पत्रकारिता' शीर्षक नै बढी सान्दर्भिक ठानेँ। कला भन्नाले ललितकलाका सबै विधाहरूलाई बुझ्न सकिन्छ। नेपाली बृहत् शब्दकोशमा कलाको अर्थमा ६४ कला उद्धृत गरिएको छ। कला शब्दले साहित्यलाई पनि छोएको छ। त्यसैले कला पत्रकारिताले दायरालाई अलिक फराकिलो बनाएर चलचित्र, गीतसङ्गीत, फेसन, नाटक, चित्रकला, मूर्तिकला आदि सबै विधालाई समेट्न सक्ने हुनाले यस अनुसन्धानलाई मैले 'कला पत्रकारिता' शीर्षकमा केन्द्रित गरेको छु। किनकि ललितकलाका यी विभिन्न विधाहरू एकआपसमा सम्बन्धित छन्। तर, सिर्जनाका सबै विधालाई समेट्न खोज्ने रहरले विषय ठूलो र जटिल बनेको छ। तर पनि यस खोजकार्यलाई चुस्त बनाउने प्रयास स्वरूप मैले लेखलाई केही खण्डहरूमा विभाजन गरेको छु। प्रथम खण्डमा कला पत्रकारिताको इतिहास प्रस्तुत छ। त्यसपछिको समयलाई समसामयिक मानेर कलात्मक कामले पाएको ठाउँ (स्पेस) को चर्चा दोस्रो खण्डमा पत्रपत्रिकाहरूले कलात्मक कामलाई दिएको ठाउँको राम्रो र नराम्रो प्रभावका बारेमा विवेचना गरिएको छ। 'कमजोरीको कारण' खण्डमा पत्रपत्रिकामा छापिएका कलात्मक कामसम्बन्धी समाचारमा भेटिएका त्रुटिका कारणहरू छन्। छोटो विश्लेषणसहित 'निचोड' उपशीर्षकमा मैले यो लेखको विट मारेको छु।

इतिहास

नेपालको सन्दर्भमा ललित कलाका विभिन्न विधाहरूको दाँजोमा सबैभन्दा बढी समीक्षकहरू साहित्यमा फेला पर्दछन्। नेपाली साहित्यका कृति वा लेखनशैलीका सम्बन्धमा प्रशस्त समीक्षात्मक पुस्तक, मासिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक तथा वार्षिक पत्रिकाहरू पाइन्छन्। साहित्यमा प्रशस्त शोधकार्य पनि भएका छन्। साहित्यिक पत्रिकाको तुलनामा कला पत्रिका वा कला पत्रकारिताको इतिहास धेरै पछि सुरु भएको देखिन्छ। सरकारी पत्रिकाको रूपमा वि.सं. १९५८ वैशाख २४ देखि गोरखापत्रको प्रकाशन प्रारम्भ भए पनि सुरुका दिनमा यो पत्रिकाले कलालाई स्थान दिएको देखिँदैन। त्यतिखेर नेपालमा चलचित्र बन्न थालेकै थिएन। नेपाली गीतसङ्गीत पनि सुरु भएको थिएन। तर चित्रकला, रङ्गमञ्चको इतिहास लामो भए पनि यस्ता सिर्जनात्मक कामलाई पत्रिकामा समावेश गरिएको देखिँदैन। नाटक मञ्चनका समाचार तथा विज्ञापनहरू फाट्टफुट्ट छापिएका प्रमाणहरू भने फेला परेका छन्। वि.सं. १९८६ साउन २८ को गोरखापत्र यसको प्रमाण हो। त्यस दिनको गोरखापत्रमा छापिएको एउटा विज्ञापनलाई कमल दीक्षितले यसरी उद्धृत गरेका छन्:

नेपाली भाषामा ठेटर: यो शाल 'मदनमोहिनी' नामक एक मनोरञ्जनात्मक ठेटर तयार गरिएको छ, जस्मा गाना आदि बोलको काम नेपाली भाषामा नै हुनेछ, स्टेजको पनि विशेष प्रबन्ध गरिएको छ। भाद्र ६ गतेदेखि खेल सुरु हुनेछ (दीक्षित २०१४: ३१)।

नाटककार बालकृष्ण सम २००७ सालमा गोरखापत्रको प्रधानसम्पादक भएपछि गोरखापत्रमा नाटक, रङ्गमञ्च, गीतसङ्गीत, चित्रकलाले केही बढी स्थान पाउन थालेको देखिन्छ। समले कला वा संस्कृतिलाई समाचार मात्रै नभएर समीक्षकै ढङ्गले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। २०१० को दशकमा कला समीक्षालाई स्थापित गर्न समीक्षक नारायणबहादुर सिंहको योगदान ठूलो रहेको पाइन्छ। सिंहका बारेमा ज्ञानेन्द्र विवश लेख्छन्, "गोरखापत्रमा जागिरे छँदा २०१५ सालतिर नारायणबहादुर सिंहले कला पत्रकारितालाई मृत्युपर्यन्त २०४४ सालसम्म नियमित स्थान दिएका थिए। नेपाली कला इतिहासको अभिलेख तयार पार्ने क्रममा स्व. सिंहको योगदान अविस्मरणीय छ। त्यसैले उनलाई आजसम्म नेपाली कला क्षेत्रका प्रथम कला पत्रकार एवं कला समीक्षक भनिँदै आएको थियो" (विवश २०५८)। ज्ञानेन्द्र विवशले आफ्नो लेखमा 'कला' भनेर खास गरी चित्रकला, मूर्तिकलालाई बढी जोड दिएको देखिन्छ। गोरखापत्रले यतिखेरसम्म नाटक, गीतसङ्गीतलाई पनि

छिटपुट रूपमा स्थान दिन थालिसकेको थियो । २००७ सालपछिको समयमा गोरखापत्र र कला समीक्षक नारायणबहादुर सिंहले कला क्षेत्रमा दिएको योगदानलाई मुकेश मल्लले पनि उल्लेख गरेका छन् । मल्ल लेख्छन्:

एक समय लेखनको पाटामा गोरखापत्र कलाको केन्द्रविन्दु बन्न पुग्यो । २०२३ सालतिरै नारायणबहादुर सिंहले धनञ्जयको नामले लेख्नुभएको कलाकारको समीक्षात्मक र परिचयात्मक प्रस्तुति कलाकार स्वयं र कलाप्रेमीको लागि गोरखापत्रप्रति अचुक प्रेम थियो । ...त्यति बेला गोरखापत्रमा कलाप्रति देखिएको यो सोचले दुई तीन ओटा गतिला कुराहरू कला र कलाप्रेमी बीच रोप्ने काम गर्‍यो । जस्तो कि यो लेखले कलाकारलाई पाठक छेउ पुऱ्याउने काम गर्‍यो । कलालाई समीक्षा गर्ने परिपाटी बस्यो । कला स्तम्भको सुरुआत भयो । नियमित कला लेखनको सुरु भयो (मल्ल २०६०: १०२) ।

प्रारम्भिक कालमा गोरखापत्र नै कला पत्रकारिताको एकमात्र विकल्प देखिन्छ । कलाबारेमा त्यति बेला जे छापिएका छन्, गोरखापत्रमा नै छापिएका छन् । यद्यपि त्यस्ता सामग्रीको सङ्ख्या ज्यादै न्यून थियो र त्यसमाथि पनि कलाका सबै विधालाई उत्तिकै महत्त्व दिएको देखिँदैन ।

नेपालको पहिलो कला पत्रिकाको बारेमा अबै निश्चित ठम्याइ छैन । एक त कला पत्रकारिताको अर्थ र बुझाइले पनि र अर्को अनुसन्धानको अभावले पनि हामी त्यति गहिराइसम्म जान नसकेको भान हुन्छ । हालसम्म फेला परेको तथ्यअनुसार कलाकार नामक पत्रिका नै नेपालको पहिलो कला पत्रिका हो । र यसको जस जान्छ, संस्कृतिविद् सत्यमोहन जोशीलाई । वि.सं. २००९ को माघमा जोशीले आफ्नै खर्च र मेहनतमा कलाकार भन्ने पत्रिका प्रकाशन थालेका थिए । तत्कालीन नेपाल सरकार सदर पुलिस गोश्वारामा विधिवत् दर्ता भई यो पत्रिका प्रकाशन भएको थियो । नेपाली चित्र र मूर्तिकलालाई विशेष रूपमा स्थान दिइने यो पत्रिका दुई अङ्क निस्केपछि पुनः प्रकाशन हुन नसकेको बताउँछन् स्वयं सत्यमोहन जोशी ।^१ यस अर्थमा नेपालमा पत्रकारिता सुरु भएको धेरै पछि मात्रै कला पत्रिकाको सुरुआत भएको देखिन्छ ।

नेपालमा चलचित्रसम्बन्धी प्रकाशित पहिलो पत्रिका सिनेमालाई मानिन्छ । के.एल. (केशवलाल) कर्माचार्य सम्पादक तथा प्रतापबहादुर जोशी प्रकाशक रहेको यो पत्रिका पाक्षिक रूपमा २०११ कार्तिक १० मा बजारमा आएको रमण घिमिरे

^१ सत्यमोहन जोशी - अन्तर्वाता, २०६५ वैशाख ७ ।

(२०५७) ले उल्लेख गरेका छन् । यतिखेरसम्म नेपाली चलचित्रको निर्माण भएको थिएन । वि.सं. २०२२ मा सरकारी लगानीमा निर्माण भएको चलचित्र 'आमा' बाट नेपालमा चलचित्र निर्माणको खाता खुलेको देखिन्छ । यस तथ्यका आधारमा भन्ने हो भने नेपाली चलचित्रभन्दा भण्डै ११ वर्ष जेठो छ चलचित्र पत्रकारिता । रोचक कुरा त के छ भने यस पत्रिकाको सबै सामग्री (समाचार र लेख) हिन्दी चलचित्रसम्बन्धी नै हुन्थे । किनभने त्यति बेला नै भारतीय चलचित्रहरू नेपालमा भव्यताका साथ प्रदर्शन हुन्थे । तिनकै नालीबेली *सिनेमामा* छापिन्थ्यो । यस कुराको प्रमाण पेश गर्दै रमण घिमिरेले *सिनेमा*को आवरण पृष्ठमा यतिखेरकी चर्चित भारतीय अभिनेत्री मीना कुमारीको भण्डै पृष्ठभरिगत तस्वीर छापिएको, त्यसको तल हिन्दी चलचित्रहरू- 'चैतन्य महाप्रभु' र 'औलाद' को नाम छापिएको उल्लेख गरेका छन् । घिमिरेका अनुसार, "पाँचौँ पृष्ठमा मीनाकुमारीको परिचय दिइएको थियो भने पृष्ठ ८ र ९ मा 'चैतन्य महाप्रभु' र 'औलाद' चलचित्रको सङ्क्षिप्त समीक्षा गरिएको थियो । 'चैतन्य महाप्रभु' को समीक्षकको नाम उल्लेख नगरिए तापनि 'औलाद' को समीक्षकमा श्यामदास वैष्णवको नाम दिइएको थियो । यसै गरी पृष्ठ १४ र १५ मा आवरणमा उल्लिखित शीर्षकको लेख- 'सिनेमा र त्यसको प्रयोग' छापिएको थियो । यस लेखका लेखक हुनुहुन्थ्यो- कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान" (घिमिरे २०५७: ३१) ।

सिनेमा पत्रिकाको दोस्रो अङ्क नै बजारमा आउन सकेन । *सिनेमा* निस्किएको तीन वर्षपछि मात्र अर्को नयाँ कला पत्रिका *रङ्गमञ्च* साप्ताहिकको प्रकाशन भयो । कुमारी चन्दा र शेखर कुमारको संयुक्त सम्पादनमा *रङ्गमञ्च*को पहिलो अङ्क २०१४ साउन १५ मा प्रकाशन भएको थियो । यो पत्रिकाको मुख्य विषय पनि हिन्दी चलचित्र नै हुने गरेको अनुभव अजित (२०६२) ले उल्लेख गरेका छन् । साप्ताहिक रूपमा तीन अङ्क निस्किएपछि मासिक रूपमा प्रकाशन हुन थालेको यो पत्रिका पनि धेरै लामो समयसम्म चल सकेन । तर *सिनेमा* र *रङ्गमञ्च* पूर्ण रूपमा चलचित्रसम्बन्धी मात्रै त्यो पनि भारतीय चलचित्रसम्बन्धी सामग्री राखेर प्रकाशन गरिएको हुनाले यी पत्रिकाले नेपाली समग्र कलाको विकासमा प्रत्यक्षतः कुनै भूमिका खेलेको देखिँदैन । नेपालमा चलचित्र नबने पनि ललितकलाका अन्य विधा त जीवित थिए । तर तिनले पनि पत्रकारितामा स्थान पाउन धेरै समय लाग्यो । वि.सं. २०२७ तिर *आराधना* र *प्रिया* जस्ता दुई पत्रिका प्रकाशनमा आए । *आराधना*को प्रकाशक बी. राजा दुकेला, प्रधान सम्पादक श्यामराज देव र सम्पादक गोपालप्रसाद अधिकारी थिए (तुलाधर २०५९) ।

वि.सं. २०२२ देखि नेपाली चलचित्र (आमा) बन्न सुरु गरे पनि यतिखेर निर्माण सङ्ख्या ज्यादै पातलो थियो । त्यसैले पनि चलचित्रसम्बन्धी पत्रिकाहरूको प्रकाशनमा

खासै उत्साह थिएन । ३० को दशकमा क्रमशः विश्व बस्नेतको *मधुरम*, गङ्गाबहादुर मानन्धरको *नयाँ संसार* पत्रिकाहरू प्रकाशनमा आए पनि नियमित रूपमा प्रकाशित हुन सकेनन् । चालीसको दशकको सुरुआतसँगै जी.पी. शर्माको प्रकाशन तथा सम्पादनमा *ममता* मासिक देखा पर्‍यो जसको व्यवस्थापक तथा सहसम्पादक थिए अहिलेका प्रसिद्ध छायाँकार विजय उदय पाल्पाली (अजित २०६२) । *ममता* पूर्ण रूपमा मनोरञ्जनात्मक पत्रिका नभए पनि त्यसका प्रमुख पृष्ठहरूमा नेपाली चलचित्रहरू तथा भारततिरबाट वी.एस. थापा, रञ्जित गजमेर र उदितनारायण भुवाका लेख र अन्तर्वार्ताहरू बराबर छापिने गर्दथे (घिमिरे २०५७) । ५, ६ अङ्कपछि यो पत्रिका पनि आर्थिक कारणले बन्द भयो । *ममता*मा खेलकूद स्तम्भ लेख्ने पुष्करलाल श्रेष्ठ प्रकाशक र विजय उदय पाल्पाली सम्पादक भएर २०४१ मङ्सिर १५ मा *कामना* नामक मासिक प्रकाशन गरे । करिब चार महिनापछि सम्पादक पाल्पाली पत्रिकाबाट बाहिरिन पुगे (घिमिरे २०५७) । आजसम्म पनि नियमित रूपमा प्रकाशन भैरहेको यो पत्रिकाका प्रकाशक तथा प्रधान सम्पादक पुष्करलाल श्रेष्ठ नै छन् । चलचित्रलाई मुख्य विषय बनाएको यस पत्रिकाले पछिल्ला अङ्कहरूमा भने चित्रकला, नाटक आदिलाई पनि स्थान दिएको पाइन्छ ।

यसरी ४० सालभन्दा अघि चलचित्रसम्बन्धी पत्रिकाहरू प्रकाशन हुँदै बन्द हुँदै गर्ने क्रम जारी थियो । तर चलचित्रवाहेक कलाका अन्य विधाका लागि छुट्टै पत्रिका प्रकाशन हुन सकिरहेको थिएन । नाटक, चित्रकला, गीतसङ्गीत आदिका लागि छुट्टै पत्रिका प्रकाशित नभए पनि चलचित्रभन्दा यिनै विधाहरूमा बढी समीक्षकहरूको उदय भएको देखिन्छ । खास गरी ४० सालभन्दा अघि नारायणबहादुर सिंह, लैनसिंह वाङ्देले, सत्यमोहन जोशी, मनुजवाबु मिश्र, मनुबज्र बज्राचार्य, श्यामदास वैष्णव, कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, नरसिंहभक्त तुलाचन, विजय थापा, सिलु प्यारी, रघुनाथ खनाल, नरबहादुर 'पिपासा', कर्ण मास्के, गोपाल कलाप्रेमी, रामकुमार पाँडे, नवीन्द्रमान राजभण्डारी र रमेश खनाल नाम चलेका कला समीक्षकहरू हुन् । बालकृष्ण सम, अमर चित्रकार, डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी, प्रचण्ड मल्ल, साफल्य अमात्य, उत्तम नेपाली, मदनमोहन मिश्र, मोहनप्रसाद खनाल, कुलमानसिंह भण्डारी, गोविन्द नारायण ज्यापू, कमलमणि दीक्षित, मुकेश मल्ल, गेहेन्द्रमान अमात्य जस्ता स्रष्टाहरूले त कलासम्बन्धी ऐतिहासिक तथा समालोचनात्मक कृति प्रकाशन गरेर नै कला पत्रकारितालाई बलियो बनाएका छन् । जस्तै: कुलमानसिंह भण्डारीको *मेरा कलाकार गुरुहरू*, प्रचण्ड मल्लको *नेपाली रङ्गमञ्चको इतिहास*, मुकेश मल्लको *तुलिकाघाट* आदि । चित्रकला, गीतसङ्गीत, नाटक जस्ता सिर्जनात्मक विधामा कलम चलाउने हस्तीहरूको सूची

लामो छ, जस्तै: डा. तारानाथ शर्मा, जगदीश शमशेर, शैलेन्द्रकुमार सिंह, वंशी श्रेष्ठ, वाशु रिमाल यात्री, डा. ध्रुवचन्द्र गौतम, डा. जयराज आचार्य, ईश्वरवल्लभ, किशोर नेपाल, मदन चित्रकार, डा. अभि सुवेदी, शशी शाह, जितवहादुर रायमाभी, मिलन शाक्य । यी व्यक्तित्वहरूले विगतको कला पत्रकारितालाई सक्रिय बनाएका छन् ।

चालीसको दशकको मध्यदेखि भने चलचित्रलाई आधार बनाएर निस्कने पत्रिकाहरूको बाढी नै आयो । सायद चलचित्र निर्माणको क्रम सङ्ख्यात्मक हिसाबले पनि बढेर होला । पर्दा, रूपरङ्ग, उर्वशी, चाँदनी, कलाकार आवाज, अप्सरा, प्रिया, रोशनी, तरङ्ग, श्री, पूर्णिमा, सिनेमा टाइम्स, गीताञ्जली, कुमारी, मनोकामना जस्ता दर्जनौँ पत्रिकाहरूको जन्म यस अवधिमा भयो । यी पत्रिकाहरूको भीडमा त्यतिखेर कला पत्रकारिता सुरु गरेका नामहरू अहिले पनि कुनै न कुनै रूपमा कला पत्रकारितामै छन् । जस्तै: पर्दा मासिक त्यतिखेरको चर्चित पत्रिका मानिन्छ । 'ज्यूँदो जातिको ज्यूँदो संस्कृति: नेपाली जातिको नेपाली संस्कृति' नाराका साथ प्रकाशित यस पत्रिकाका प्रकाशक प्रदीप श्रेष्ठ, सम्पादक शैलेश आचार्य, कार्यकारी सम्पादक सुनिल पोखरेल थिए । फोटोग्राफरमा समञ्ज लाकौल र राजीव श्रेष्ठ रहेको यस पत्रिकाको मुद्रण व्यवस्था सरोज खनाल, विज्ञापन अशोक शर्मा र प्रवन्ध निर्देशकमा बन्दी अधिकारी थिए (पर्दा २०४५क) । मोरङ जिल्ला कार्यालयमा दर्ता (द.नं. ६९-२०४३/०४४) भए पनि यो पत्रिका काठमाडौँबाट प्रकाशित हुन्थ्यो । यस पत्रिकाको प्रमुख विशेषता भनेको कलाका सबै विधाहरूलाई समेटनु हो । पर्दामा नेपाली तथा विदेशी चलचित्र, रङ्गमञ्च, चित्रकला तथा कवितालाई पनि समेटिएको थियो । यस पत्रिकाले संस्कृतिलाई पनि विशेष स्थान दिएको पाइन्छ (पर्दा २०४५ख, २०४५ग) । केही अङ्कपछि पर्दा साप्ताहिक रूपमा प्रकाशित हुन थाल्यो र सम्पादक भए प्रदीप भट्टराई । पर्दा साप्ताहिक पनि १९ अङ्कसम्म नियमित, अनियमित प्रकाशन भएपछि बन्द भयो (तुलाधर २०५९) । यस पत्रिकामा संलग्न धेरै व्यक्तित्वहरू अझै पनि कला क्षेत्रमै कलाकार, निर्देशक वा पत्रकारकै रूपमा कार्यरत छन् ।

काठमाडौँ जिल्लामा दर्ता (द.नं. ५७-२०३६/०३७) भएको मनोरञ्जन मासिक रूपरङ्ग श्री आचार्यको सम्पादनमा निस्केको थियो । रमण घिमिरे कार्यकारी सम्पादक थिए भने पत्रिकाको प्रकाशन त्रिवेणी प्रकाशनले गर्थ्यो (रूपरङ्ग २०४५) । यस पत्रिकामा केही रोचक स्तम्भहरू थिए । जस्तै: 'चलचित्रको समाचार' भनेर नेपाली तथा हिन्दी चलचित्रबारे जानकारी दिइन्थ्यो । 'मेरा सहकर्मीहरू' नामक स्तम्भमा हरेक अङ्कमा एक जना अतिथि कलाकार छानिन्थ्यो र उसले आफ्ना सहकर्मी, साथीसङ्गी वा आफ्नो परिवेशको बारेमा लेखेको पाइन्थ्यो । त्यसै गरी

‘लामखुट्टे’ स्तम्भमा व्यङ्ग्यवाण प्रहार गरिएको हुन्थ्यो । एउटा स्तम्भमा लेखिएको छ, “नेपाल टेलिभिजनको सूचनाहरूमा लेखिने शब्द र भाषामा थुप्रै गल्तीहरू हुन थालेकाले आजकल व्याकरण भाषा सच्याउने को रहेछ, लामखुट्टे खोजी गर्दैछ” (रूपरङ्ग २०४६) । व्यङ्ग्यात्मक यस स्तम्भलाई पछि धेरै सिने पत्रिकाहरूले अनुकरण गरेको देखिन्छ । जस्तै: *कामना* पत्रिकाले ‘हुँइयाँ’ स्तम्भ राखेको पाइन्छ । यस्ताखाले स्तम्भहरू छेड्खानीका लागि वा कलाकारहरूलाई सीधै भन्न नसकेका कुराहरू व्यक्त गर्नका लागि हुन् ।

शैलेश आचार्य निर्देशक रहेर सुरेशबहादुर मल्लको सम्पादनमा बसन्तकुमार चौधरीद्वारा *उर्वशी* रङ्गीन पत्रिका प्रकाशन भएको थियो । यो पनि केही अङ्कपछि बन्द भयो । ठूलो उत्साहका साथ प्रकाशित यो पत्रिकाका अतिथि सम्पादकहरू दिनेश अधिकारी, ध्रुवचन्द्र गौतम, नारायणगोपाल, नरराज ढकाल आदि थिए । काठमाडौँ जिल्लामा दर्ता (द.नं. ६-२०४५/०४६) भएको यस पत्रिकाका कुनै पनि अङ्कमा मिति भेटिँदैन । त्यतिखेरका धेरै कला पत्रिकामा मिति नभेटिनुको कारण पत्रिकालाई नियमित निकाल्न नसक्नु हो भन्ने अड्कल लगाउन सकिन्छ । कति पत्रिकामा त पृष्ठ सङ्ख्या पनि राखिएको पाइँदैन । त्यतिखेरको अर्को चर्चित सिने मासिक थियो- *श्री* । अविनाश श्रेष्ठ सम्पादन निर्देशक रहेको यस पत्रिकाको सम्पादक लोकेन्द्रनारायण श्रेष्ठ, कार्यकारी सम्पादक पदम क्षेत्री, फोटोग्राफर श्याम चित्रकार र राजीव श्रेष्ठ थिए । पहिलो अङ्कमा लक्ष्मीनाथ शर्मा, रमण घिमिरे, सीता पाण्डे, रविन नेपाली, शिवहरि पौड्याल आदिका रचना थिए (श्री २०४८) । केही अङ्क उत्साहका साथ प्रकाशन भएको यस पत्रिका पनि आर्थिक अभावका कारणले नियमित हुन सकेन । यतिखेरसम्म प्रशस्त श्यामश्वेत साप्ताहिक अखबारहरू जन्मिसकेका थिए । साप्ताहिक पत्रिकाहरूका कारणले पनि कलासम्बन्धी अखबारी लेखक तथा समीक्षकहरूको उदय भएको थियो । पदम ठकुराठीको सम्पादनमा निस्केको *साप्ताहिक मञ्च* नारायणबहादुर सिंहको कला स्तम्भ लिएर निस्क्यो । मुकेश मल्लले जनाएअनुसार पछि यही पत्रिका नयाँ नाममा अर्थात् *साप्ताहिक विमर्श* भनेर केशवराज पिँडालीको सम्पादनमा निस्कन थाल्यो (मल्ल २०६०) । नारायणबहादुर सिंहको देहावसानपछि कला स्तम्भ आफूले लेख्न थालेको मुकेश मल्लले उल्लेख गरेका छन् । कलासम्बन्धी स्तम्भ लेख्नुको कारण खुलाउँदै मुकेश मल्लले भनेका छन्:

...०२३ सालकै कला स्तम्भ लेखनको अवधारणाले कलाको लेखनलाई बेला बेलामा लेख्नेभन्दा स्तम्भकै रूपमा लेखियो भने मात्र कला विकासको सन्दर्भमा सार्थक हुन्छ

भन्ने मलाई लागेको थियो । यसैले मैले पनि यसैताका रणबहादुर कार्की, शेखर गिरीको सम्पादकत्वमा निकल्ने युग भाषा साप्ताहिक (२०४०), शोभाकर पराजुलीको सम्पादकत्वमा निकल्ने अक्षर साप्ताहिक (२०४०), राधा शर्माको सम्पादकत्वमा निस्कने सान्त्वना साप्ताहिक (२०३९) आदिमा कला स्तम्भ लेख्ने गरेको थिएँ (मल्ल २०६०: १०३) ।

२०४६ सालको आन्दोलनअघि गोरखापत्र संस्थानका प्रकाशनहरू तथा दर्जनौँ साप्ताहिक पत्रिकाहरूले छापाको क्षेत्रमा एउटा माहौल सिर्जना गरिसकेका थिए । यिनै साप्ताहिक पत्रिकाहरूसँगै गहन लेख लेख्ने पत्रकार, समीक्षकहरू धेरै जन्मिसकेका थिए । डा. केशवप्रसाद उपाध्याय, डा. मोहनहिमांशु थापा, शरच्चन्द्र वस्ती, सौरभ सत्याल, कपिल घिमिरे, दुर्गानाथ शर्मा, रामदयाल राकेश, केदार शर्मा, रमण घिमिरे, सुनील पोखरेल, नवीन सुब्बा, प्रकाश सायमी, डा. प्रदीप भट्टराई, नारायण वारले आदि ४० को दशकदेखि नाम चलेका कला समीक्षकहरू हुन् । माथि उल्लेख गरिएकामध्ये धेरै नामहरू अन्य विधामा हाम फाले र कला समीक्षाको क्षेत्रमा खडेरी पारेर गए ।

प्रजातन्त्रको स्थापना (२०४६) पछि उदाएका निजी क्षेत्रका कान्तिपुर, हिमालय टाइम्स, नेपाल समाचारपत्र, लोकपत्र, सगरमाथा, स्पेसटाइम, राजधानी, अन्नपूर्ण पोष्ट जस्ता नेपाली र द काठमाडौँ पोष्ट, द हिमालयन टाइम्स जस्ता अङ्ग्रेजी दैनिक पत्रिकाहरूले छापामा नयाँ वातावरण सिर्जना गरे । विस्तारै निजी क्षेत्रका पत्रिकाहरूको प्रभाव नेपाली पाठकमाथि बढ्न थाल्यो । सरकारी पत्रिका गोरखापत्र र द राइजिङ नेपाल दैनिकको एकाधिपत्य अन्त्य भयो । निजी क्षेत्रका दैनिक पत्रिकाहरूको आगमनसँगै नाटक, चलचित्र, गीतसङ्गीत, चित्रकला जस्ता विधाहरूले पनि समाचार वा लेखको रूपमा स्थान पाउन थाले । धेरैजसो पत्रिकाले कलाका लागि पूरै एक पृष्ठ छुट्ट्याउन थाले । विधागत हिसाबले कला पत्रिकाहरू फाट्टफुट्ट निस्कने क्रम चलिरहे पनि दैनिक अखबारहरूले चर्चाको ठूलो हिस्सा ओगटे ।

छापामा कलाले पाएको 'ठाउँ' र समसामयिक स्थिति

ललितकलाका विभिन्न विधाहरूमध्ये सबैको आफ्नै विशेषता र आकर्षण छ । तर माध्यमका कारणले कुनै कला धेरै मानिसहरूमाथि सहजै पुग्न सक्छ । कलाको आफ्नो स्वभाव, विशेषताका कारणले पनि कुनै कला व्यापारिक रूपमा धेरै अगाडि जान सक्छ । जस्तै: चलचित्र, गीतसङ्गीत आदिले आम दर्शकको ध्यान बढी रूपमा तान्न सक्छन् र व्यापारिक हिसाबले यी विधा कलाका अरू विधाभन्दा अगाडि छन् । तर चित्रकला, रङ्गमञ्च आदिको त्यो स्थिति छैन । एक

हदसम्म अहिले चित्रकला, रङ्गमञ्च जस्ता विधालाई बचाउने सशक्त माध्यमहरू नै सञ्चारमाध्यमहरू भएका छन् । तिनकै सहयोगले यस्ता गम्भीर कामहरू दर्शकमाभ्र पुग्न सकेका छन् । वर्तमान अवस्थामा सञ्चारमाध्यमहरू नेपाली सिर्जना र कलाको बजारमा अपरिहार्य भैं बनिसके । सञ्चारले सिर्जनात्मक कामलाई यसरी गाँज्यो कि कुनै सर्जक कति सफल वा असफल भन्ने पनि सञ्चारमाध्यमले निर्धारण गर्ने स्थिति आयो । कला वा सिर्जनाको प्रचारप्रसार र चर्चाका लागि सञ्चारमाध्यम सहयोगी मित्र बन्न सक्छ । तर कला र सिर्जनाले सञ्चारमा कति निर्भर हुने नेपाली कलाकारहरूका लागि ठूलो चुनौती बनेको छ । नेपालमा सञ्चारमाध्यमले कलात्मक कामलाई दिएको 'स्पेस' कति सकारात्मक छ त ? यसको विश्लेषण जटिल पक्ष हो । एक हदसम्म धेरै सञ्चारमाध्यमहरू खुलु र तिनमा कलात्मक कामले स्थान पाउनु खुशीको कुरा हो ।

हाल काठमाडौँबाट अङ्ग्रेजी र नेपाली गरी १० ओटा राष्ट्रिय स्तरका दैनिक पत्रिकाहरू (गोरखापत्र, कान्तिपुर, नेपाल समाचारपत्र, हिमालय टाइम्स, राजधानी, अन्नपूर्ण पोष्ट, नयाँ पत्रिका, द राइजिङ नेपाल, द काठमाडौँ पोष्ट र द हिमालयन टाइम्स) प्रकाशित हुन्छन् । अपराह्न तथा सन्ध्याकालीन दैनिक पत्रिकाहरू पनि डेढ दर्जनभन्दा बढी छन् । अन्य साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक पत्रिकाहरूको प्रकाशन दर्जनौँ सङ्ख्यामा भइरहेका छन् । काठमाडौँ बाहिरका प्रमुख सहरहरूबाट पनि दर्जनौँ दैनिक तथा साप्ताहिक पत्रिकाहरू प्रकाशित हुन्छन् । कुनै व्यावसायिक रूपले सफल छन्, कति पत्रिका जेनतेन निस्कन्छन् भने कति अनियमित निस्किएका छन् । जसरी प्रकाशित भए पनि प्रायः सबै पत्रपत्रिकाले आफूले बनाएको मापदण्डका आधारमा चलचित्र, फेसन, गीतसङ्गीत, चित्रकला, रङ्गमञ्चलाई पनि स्थान दिएको पाइन्छ, अचेल । कुन किसिमको कलालाई कति स्थान दिने भन्ने हरेक पत्रिकाको आ-आफ्नै विशेषता देखिन्छ । कलात्मक कामलाई कति 'स्पेस' दिने भन्नेबारे पत्रिकाहरूको लिखित वा व्यावहारिक नीति केही देखिँदैन । धेरै पत्रपत्रिकाहरूमा कला समाचार/लेखका लागि छुट्ट्याइएको पृष्ठमा कहिलेकाहींँ पूरै विज्ञापन छापिएका उदाहरण पनि छन् । अधिल्लो दिन सहरमा उत्कृष्ट कला कार्यक्रमहरू जस्तै: उत्कृष्ट नाटक, चलचित्र, बृहत् कला प्रदर्शनी, सुमधुर सङ्गीत साँझहरू भए पनि भोलिपल्ट पत्रिकामा नछापिएका उदाहरण छन् ।

२०६४ चैत २१ को कान्तिपुरको 'कला र शैली' पृष्ठ कुमारी बैँकको विज्ञापनले भरिएको छ । यसले गर्दा अधिल्लो दिन चैत २० गते सम्पन्न रेडियो नेपालको ५८ औँ वार्षिक उत्सवको अवसरमा आयोजित भव्य साँस्कृतिक कार्यक्रम तथा १० उत्कृष्ट सङ्गीतकारहरू पुरस्कृत, पाटन दरवार स्व्वायरमा

नाटक मञ्चन, गौरमा नाटक मञ्चन जस्ता कार्यक्रमका समाचारहरूले कान्तिपुर दैनिकमा ठाउँ पाएनन् । तर अन्य दैनिक पत्रिकाहरूमा सोही मितिमा ती समाचारहरू छापिएका छन् । कान्तिपुरमै २०६४ चैत ३० र २०६५ वैशाख १ का 'कला र शैली' पृष्ठ पुरै विज्ञापनले भरिएको छ । यस्ता घटना अपवाद होइनन् । सबै पत्रिकाहरूले कलात्मक कामलाई गर्ने व्यवहार नै यही हो । सम्बन्धित पत्रिकाले उक्त पेजका लागि ठूलो विज्ञापन पाउँदा कलासम्बन्धी गतिविधिले ठाउँ नपाएको टीठलाग्दो स्थिति धेरै भेटिन्छन् । कहिलेकाहीँ सम्बन्धित पत्रिकाको कला विटमा काम गर्ने संवाददातालाई लेख्न जाँगर नचलेर पनि कलासम्बन्धी कामले पत्रिकामा ठाउँ नपाउने स्थिति छ । यी नेपाली पत्रपत्रिकाहरूमा अक्सर हुने घटनाहरू हुन् । पत्रिकाहरूले कलालाई छुट्ट्याएको ठाउँबारे रङ्ग पत्रकार भरत शाक्यको धारणा यस्तो छ, "सञ्चारमाध्यमले कलालाई छुट्टै स्थान दिएको उल्लेखनीय स्थिति छैन । सीमित सञ्चारमाध्यमबाहेक धेरैले कला समाचारलाई खाली ठाउँ भनेर स्थितिमा नै प्रयोग गर्छन् । भन् समीक्षात्मक लेखलाई त स्थान नै छैन ।"^२

त्यसो त पत्रपत्रिकाहरूमा छापिने कलासम्बन्धी समाचार वा लेखको प्रकृति वा क्षेत्रलाई हेर्दा सबै कलाकारहरूको पहुँच देखिदैन । पहुँच भएका र नाम चलेका सीमित जमात मात्रै ती ठाउँमा छापिने गर्छन् । कलात्मक कामको गतिविधिलाई सञ्चारमाध्यमको प्रभावले काठमाडौँमा मात्रै केन्द्रित गरिदिएको छ । जस्तै: मोफसलको रङ्गमञ्च (इलाम, धरान, विराटनगर, धनकुटा, जनकपुर, डोटी, कपिलवस्तु, सुर्खेत, पोखरा आदि) मा वर्षभरि प्रशस्त कामहरू हुन्छन् । हाम्रा सञ्चारमाध्यमहरूले काठमाडौँका केही सीमित नाटकहरूलाई मात्रै समेट्न भ्याउँछन् । चित्रकला, मूर्तिकला आदिको समीक्षा तथा समाचारको हविगत पनि त्यस्तै छ । नेपालका प्रायः पत्रपत्रिकाहरू जो सहरकेन्द्रित मात्रै छन्, तिनले आफू वरिपरिका कुराहरूलाई मात्रै प्रस्तुत गर्ने तर खोज गरेर वा आफ्नो जमातभन्दा पर गएर सामग्री नबटुल्ने हुनाले कलात्मक कामले पाएको 'स्पेस' पक्षपातपूर्ण छ । केन्द्रमा भने केही चलेका पत्रिकाहरूले यस्तो वातावरण सिर्जना गरिदिएका छन्, मानौं ती पत्रिकाहरूमा समाचार आएन भने कलात्मक काम नै असफल भए । सर्जकहरूमा यो भ्रम पाइन्छ । यसरी एकातिर सञ्चारमाध्यमहरूले कुनै ठाउँमा भएको कलात्मक कामलाई रातारात चर्चित बनाएको स्थिति छ भने अर्कोतिर सीमित क्षेत्रका गतिविधिलाई मात्र समेटेर निश्चित घेराभित्र सीमित पनि बनाइदिएको छ ।

^२ भरत शाक्य - अन्तर्वार्ता, २०६४ फागुन २२ गते ।

बजारमा चलचित्रसम्बन्धी मासिक पत्रिकाहरू लगभग दुई दर्जनको हाराहारीमा छन् । सङ्गीतसम्बन्धी बेग्लै पत्रिका छैन । केही युवा पत्रकारहरू मिलेर प्रकाशन थालिएको सङ्गीतसम्बन्धी मासिक पत्रिका *आहा सङ्गीत* केही अङ्क प्रकाशित भएर बन्द भएको छ । चलचित्र पत्रिकाले नै सङ्गीतलाई पनि समेटिरहेको स्थिति छ । तर, चित्रकला, मूर्तिकला, नाटक तथा रङ्गमञ्चसम्बन्धी पत्रिका लगभग शून्य नै छ । एकाध कला समूहहरूले आफ्नो पहलमा निकालेका मुखपत्र स्वरूपका पत्रिकाहरू नै नेपाली कलासम्बन्धी पत्रिकाका उदाहरण हुन् । प्रज्ञा प्रतिष्ठानअन्तर्गत नाफाले निकाल्ने *आकृति* त्रैमासिक प्रकाशित हुन छोड्यो । देवेन्द्र थुम्केली प्रकाशक तथा सम्पादक रहेको *ललित* त्रैमासिक कला पत्रिका पनि नियमित छैन । अहिले काठमाडौँबाट बढीमा दुई ओटा ललितकलासम्बन्धी मासिक पत्रिका *व्यानभास* र *कलाकर्म* निस्कन्छन् । तिनको छपाइको स्तर दयनीय भए पनि कला पत्रिकाको विंडो थामेका छन् । संस्थाको मुखपत्रलाई नगन्दा नेपाली रङ्गमञ्चसम्बन्धी पत्रिकाको पनि अभाव छ । मिथिला नाटककला परिषद्ले प्रकाशन गर्ने त्रैमासिक पत्रिका *मिथिला वाणी*को नियमित प्रकाशन हुन सकेको छैन । आरोहणको प्रकाशन *नेपथ्य* त्रैमासिक अनियमित नै भए पनि प्रकाशनमा आइरहेको छ । यस किसिमका कला पत्रिकाहरूको मुख्य विशेषता समीक्षात्मक लेख नै हुन् । तर, यी पत्रिकाहरूले कलासम्बन्धी समाचारहरू पनि प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । सङ्ख्यात्मक हिसाबले चलचित्रसम्बन्धी पत्रिकाहरू पर्याप्त छन् तर कला पत्रिकाहरू ज्यादै कम छन् । कलात्मक काम हेर्ने हो भने नाटक, चित्रकला, मूर्तिकला, कार्टुन जस्ता विधामा विशेष समालोचनात्मक पत्रिकाहरूको आवश्यकता देखिन्छ ।

प्रकाशित समाचार र समीक्षाको गुण र दोष

नेपाली कलाले सञ्चारमाध्यममा पाएको स्थानलाई दुई भागमा बाँडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । ती हुन्- समाचार र समीक्षात्मक लेख । नेपाली पत्रपत्रिकाको बजार विषयगत हिसाबले छुट्टिएको अवस्था छैन । नेपालमा कुनै एउटा विषयमा मात्रै पत्रिका प्रकाशन गरेर व्यावसायिक बनाउने स्थिति पनि देखिएको छैन । सायद बजारका कारणले होला धेरै विषय एकै ठाउँमा समेट्न खोज्ने पत्रिकाहरू नै अधिक मात्रामा पाइन्छन् । पूर्ण राजनीतिक पत्रिकाहरूमा पनि चलचित्र, फेसन, सङ्गीत, नाटक तथा चित्रकला जस्ता विषयले समेत स्थान पाएका छन् । तर, समाचार र समीक्षात्मक लेखलाई दिइने स्थान फरकफरक छैन । एकै ठाउँमा सबैखाले सामग्री भेटिन्छ । कहिलेकाहीं पत्रपत्रिकामा छापिएका सामग्री हेर्दा समाचार हुन् कि समीक्षा छुट्ट्याउन गाह्रो हुन्छ । जस्तै: *नेपाल समाचारपत्र*मा

छापिएको कलाकार मदन चित्रकारको चित्रकला प्रदर्शनीको समाचारको सुरुआत यसरी गरिएको छ:

मानिसको मनमा उब्जेका कैयौं विचार कसैले नचाहेर त कसैले चाहेरै पनि व्यक्त गर्न सक्दैनन् । ...मदनका प्रदर्शित सातौं एकल चित्रकलाले समयकालीन प्रभाव मात्रै हैन, सिद्धान्त र दर्शनलाई पनि प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ (नेपाल समाचारपत्र २०६४: ३) ।

सञ्चार गृहहरूमा कला समीक्षकको अभाव छ । अन्य सबै विषयमा जस्तै राजनीति, अर्थ, वाणिज्य, कृषि, शिक्षा, परराष्ट्र मामिला आदिमा विषयगत दक्खलका आधारमा पत्रकारहरूले रिपोर्टिङ गर्ने गरेको पाइन्छ । तर कलासम्बन्धी लेख तथा समाचारहरू चाहिँ जोसुकैले लेख्न सक्छन् भन्ने सोचाइ राख्नु पत्रपत्रिकाको सबैभन्दा ठूलो गल्ती हो । कला समीक्षाका लागि पत्रपत्रिकाले स्वतन्त्र समीक्षकहरूलाई पनि प्रयोग गर्न सक्नुपर्थ्यो । तर, कसैले लेख पठाए छापे नत्र नछापे मनोवृत्तिले अन्य विधाभन्दा अझै पनि कलालाई हेपिएको जस्तो देखिन्छ । अन्य विधाहरूलाई जस्तै स्तम्भ वा ठाउँ छुट्ट्याएर कलात्मक कामलाई 'ठाउँ' दिनसके नयाँ समीक्षकहरूको उदयका लागि ठूलो टेवा पुग्ने थियो । जस्तै: भारतको प्रसिद्ध साप्ताहिक म्यागेजिन इण्डिया टुडेको २३ अप्रिल २००८ को विशेष अङ्क एउटा राम्रो उदाहरण हो । यस अङ्कमा 'महानतम भारतीय' भनेर ६० जना विशिष्ट व्यक्तिहरूका बारेमा छापिएको छ । र, हरेक व्यक्तिका बारेमा सम्बन्धित छुट्टाछुट्टै विशेषज्ञले लेखेका छन् । जस्तै: प्रसिद्ध चित्र-कलाकार रवि वर्माको बारेमा लेख्ने यशोधरा डालमिया कला इतिहासकार र सङ्ग्रहालयविद् हुन् । प्रसिद्ध साहित्यकार रवीन्द्रनाथ टैगोरको बारेमा लेख्ने विलियम रेडिस कवि, बङ्गाली साहित्यका विद्वान र टैगोर साहित्यका अनुवादक हुन् । गणितज्ञ एस. रामानुजनका बारेमा लेख्ने अमेरिकाको सेन्ट्रल मिशिगन युनिभर्सिटीमा गणित पढाउँछन् (इण्डिया टुडे सन् २००८) ।

नेमिनचन्द्र जैन भारतका प्रसिद्ध रङ्ग समीक्षक हुन् । भनिन्छ, भारतीय रङ्गमञ्चलाई माथि उठाउन त्यहाँका रङ्गकर्मीहरूको जति योगदान छ त्योभन्दा बढी समीक्षक जैनको छ । भारतीय अखबारहरूमा छापिने उनका समीक्षात्मक लेख र स्तम्भहरूले भारतीय रङ्गकर्मी र त्यहाँको रङ्गमञ्चलाई एउटा दिशानिर्देश गर्‍यो । नेपालमा पनि जैनका समीक्षाहरू महत्त्वका साथ पढिन्छन् । भारत वा विश्वका धेरै मुलुकमा कला संवाददाता वा समीक्षकहरू सेतै कपाल फुलेका

अर्थात् लामो अनुभव बोकेका हुन्छन् । तर, हामीकहाँ त्यो स्थिति आइसकेको छैन । नेपाली अखबारहरूमा यो भ्रम छ, कला संवाददाता वा समीक्षक भनेको लेखनीको सुरुको चरण हो । चलचित्र, नाटक, गीतसङ्गीत वा चित्रकलाका बारेमा लेख्न सुरु गरेर सिक्ने अनि अन्य विधातिर हाम फाल्ने । हरेक पत्रपत्रिकाहरूका कला संवाददाता वा समीक्षकहरू नियाल्ने हो भने यही हविगतमा छन् । अर्को महत्त्वपूर्ण कुरा बालकृष्ण सम हुन बालकृष्ण सम नै काफी छन् तर बालकृष्ण समका नाटक समीक्षा गर्नेले धेरै बालकृष्ण समलाई पढेको वा बुझेको हुनु पर्छ । जहिले म पूर्ण हुन्छु तब समीक्षाको काम थाल्छु भन्ने सिद्धान्तले त काम गर्दैन तर अखबारमा कलासम्बन्धी समाचार लेख्ने वा समीक्षा गर्ने व्यक्तिले त्यस विषयमा दक्खल राख्नु चाहिँ नितान्त आवश्यक छ । कला समीक्षक मुकेश मल्ल भन्छन्, “औँलामा गन्न सकिने कला समीक्षकहरूले थामेर राखेका छन् नेपाली कला समीक्षाको स्थिति । जति छन् तिनले पनि अध्ययन र शिल्पलाई समीक्षामा मिसाउन सकेका छैनन् ।”^३ समीक्षामा सबैभन्दा कमजोर स्थिति शास्त्रीय सङ्गीतको रहेको ठहर छ, सङ्गीतका शोधकर्ता तथा प्रसिद्ध सितारवादक डा. ध्रुवेशचन्द्र रेग्मीको । उनी भन्छन्, “कलाको गहनता बुझेर यसमा लाग्न नसक्नु समीक्षकको कमजोरी हो । एक त समीक्षकको स्कूलिङ पनि छैन । जो रुचिले लागेका हुन्छन् विधागत सामर्थ्य नबुझेर केही दिनमै छोड्छन् ।”^४

गम्भीर राजनीतिक तथा अनुसन्धानात्मक लेखहरू छापने पत्रपत्रिकाहरूले पनि कलासम्बन्धी लेख चाहिँ हलुका नै छाप्नु पर्छ भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ । जस्तै: स्पेसटाइम (हाल बन्द) र राजधानीमा गीति क्यासेट विमोचन समारोहसम्बन्धी समाचार थुप्रै देखिन्छन् । समारोहको सविस्तार वर्णन हुन्छ । तर, अधिकांश गीत/सङ्गीतबारे चर्चा गरिनुको साटो कार्यक्रममा को-को सहभागी थिए, प्रमुख अतिथि को थिए, विशेष आमन्त्रित व्यक्तिहरू को-को थिए, को कतिखेर आए, कोसँग आए र कसले के भने भन्ने वर्णन नै बढी हुन्छ । हाँसो ठट्टा गरियो, खुब मज्जा गरियो, कार्यक्रम साढै रमाइलो थियो, खुब मीठो-मीठो खाइयो, रक्सी र बियर पिइयो आदि हुन्छन् मुख्य चर्चाको विषय । उदाहरणस्वरूप स्पेसटाइममा २०५८ साउन १७, पृष्ठ १० मा प्रकाशित ‘घुम्टो’ नामक गीति क्यासेट विमोचन समारोहसम्बन्धी ‘गीतबाट घुम्टो उधारियो’ शीर्षकको वर्णनलाई लिन सकिन्छ, जुन यसरी गरिएको छ:

^३ मुकेश मल्ल - अन्तर्वाता, २०६४ फागुन २० गते ।

^४ डा. ध्रुवेशचन्द्र रेग्मी - अन्तर्वाता, २०६४ फागुन २१ गते ।

कार्यक्रम ढिलै सुरु ... तर पनि उपस्थिति सबैलाई मजै ... हुन्थ्यो कि पर्दामा देखिने अनुहारहरू आफ्नै अगाडि बोलिरहका, हाँसिरहेका थिए। मदनकृष्ण श्रेष्ठ आइपुगे र प्रायः सबै बसिरहेको ठाउँमा पुगे र हात मिलाएर नमस्ते फर्काए। लय सङ्ग्रीला आए र एक ठाउँमा गफ पड्काउन थाले, यादव खरेल ...। जेहोस् कार्यक्रम छोटेो मीठो नै थियो। सान मिगेल बियरको सौजन्यलाई धेरैले उपयोग गरे। ... दिलीप रायमाझी आइपुगे (अर्जित २०६२: २४ मा उद्धृत)।

माथि प्रस्तुत गरिएका जस्तै धेरै उदाहरण अन्य पत्रिकाहरूमा पनि देख्न सकिन्छ। प्रायः सबै सञ्चारमाध्यममा कलात्मक कामलाई प्रचारवाजी शैलीमा मात्रै छापिने हुनाले कलात्मक काम लुप्त भएर सर्जक र कार्यक्रम मात्रै हावी हुन्छन्। कार्यक्रमको स्तरीयता हेर्नुभन्दा पनि व्यक्ति हेरेर समाचार वा लेख लेख्ने चलनले यो दुर्भाग्य निम्त्याएको हो भने अर्को समस्या हो, कला संवाददातामा आफूले लेख्ने विषयसम्बन्धी ज्ञानको अभाव। नाटक, सङ्गीत, चलचित्र वा चित्रकलाको शैली, इतिहास वा व्यक्तित्वका बारेमा नबुझी बोल्नाले सिर्जनाको धज्जी उड्ने गर्दछ। सिने पत्रिकाहरूको भीड ठूलो भए पनि त्यहाँ गम्भीर लेख छापिँदैनन्। ती पत्रिकाले चलचित्रभन्दा बाहेकका कुराहरू पनि छापेको पाइन्छ। कलाकारहरूको दिनचर्या, उनीहरूसँगैका रमाइला भलाकुसारी, प्रेम, विछोड, भगडा, नायिकाहरूका सौन्दर्यका कुरा पत्रिकाका मुख्य विषय हुन्। खास गरी तस्वीरलाई महत्त्व दिएर छापिने यी पत्रिकाहरूको उद्देश्य गम्भीर लेख छापनु हैन। चलचित्र निर्देशक तथा समीक्षक प्रकाश सायमीका अनुसार समीक्षाको क्षेत्र मर्यादित भएन। खास गरी कला क्षेत्रको दुर्भाग्य भनेको लेखनलाई खिचडी बनाउनु हो। पुस्तक, नाटक, चलचित्र, चित्रकला वा सङ्गीत सबैको समीक्षा एउटै व्यक्तिले गर्नु, त्यतिमात्रै होइन सबैखाले शैली र धारलाई एउटै व्यक्तिले काँधमा बोकेर समाचारको शैलीमा कला समीक्षा गर्नु समालोचनाको अवसान हो। यही विषयलाई सम्बोधन गर्दै चलचित्र निर्देशक दीपेन्द्र गौचनले 'वैकल्पिक चलचित्रसम्बन्धी अवधारणा-पत्र' को सञ्चार र मिडिया कार्यक्रम उपशीर्षकमा आफ्नो धारणा यसरी राखेका छन्:

असङ्ख्य पत्रपत्रिकाहरूले चलचित्र क्षेत्रलाई नै आ-आफ्नो प्रकाशनको मूल आधार र खास विषयवस्तु बनाएका हुन्छन्। तर हालसम्म सूचना प्रवाह सम्बन्धमा संयोजन र निश्चित रणनीतिको अभाव रहेकोले चलचित्र उद्योगले पटकपटक अपव्याख्या र गलत सूचनाको शिकार हुनु परेको छ। चलचित्रको स्वरूप र भाषाबारे पर्याप्त ज्ञान नभएका संवाददाताहरूले फिल्मसम्बन्धी जथाभावी सूचनाको आधारमा लेखी प्रकाशित गरेका

सामग्रीले कहिलेकाहीं राम्रोभन्दा नराम्रो प्रभाव नै बढी उत्पन्न गरिरहेका हुन्छन् (गौचन २०५९: ७) ।

कला समीक्षा तथा समीक्षकहरूको कमी भए पनि नेपाली कलाको अहिलेको जे स्थिति छ, त्यसको केही जस पत्रकार वा समीक्षकहरूले पाउँछन् । सरकारी घरहरूमा हुने गरेका नाटकहरूले स्थान नपाए पनि सर्वनाम, आरोहण जस्ता गैरसरकारी संस्थाहरूको रङ्गमञ्चलाई बचाउने काम पनि समीक्षा तथा समाचारले नै गरेको हो । यस्ता संस्थाहरूले गर्ने काम दर्शकहरूको पहुँचका हिसाबले सीमित भए पनि कामको स्तरीयताका कारणले सञ्चारमाध्यमहरूले यिनको गरिमा बढाउने काम गरे । जस्तै: आरोहणले फ्रान्सेली केन्द्र, डिल्ली बजारमा सानो हलमा देखाउने प्रोसेनियम नाटक होस् वा सर्वनामले कुनै अवसर पारेर सडकमा केही बौद्धिक र पत्रकारहरूको माझमा देखाउने सडक नाटक, यी समूहले गरेको दुःखको आधार न त सामान्य नागरिक थिए, न त दर्शकहरूको आर्थिक स्रोत । यिनलाई बचाई राख्ने सबैभन्दा ठूला दुई खाले शक्ति थिए- शुभचिन्तक र श्यामश्वेत साप्ताहिक अखबारहरू । यिनको कामको पहिचान स्पष्ट देखिन्थ्यो । धेरै लामो समयदेखि रङ्गमञ्च चित्रकलालाई बौद्धिक जमातमा बचाइराख्न मिडियाले भूमिका निर्वाह गरेको छ । चालीसको दशकको अन्त्यतिर साप्ताहिक पत्रिकामा प्रस्तुत हुने स्तम्भहरू जस्तै: नेपाली आवाजको 'विधा-विविध', बुधवार साप्ताहिकको 'इन्द्रधनुष', युग संवादको 'विम्ब-प्रतिविम्ब', छलफल साप्ताहिकको 'कला/कलाकार' (स्तम्भकार: डा. प्रदीप भट्टराई), सुरुचि साप्ताहिकको 'कला साहित्य' (स्तम्भकार: रमेश के.सी.), देशान्तर साप्ताहिकको 'अवनिका' (स्तम्भकार: नवीन सुब्बा), साप्ताहिक विमर्शको 'सूत्रधार' (स्तम्भकार: सुनील पोखरेल) आदि उल्लेख्य छन् ।

त्यसो त वर्तमान अवस्थामा कला पत्रिकाहरूको प्रकाशन हुन नसकिरहेको अवस्थामा कलाकार र कलात्मक कामलाई चर्चामा ल्याउन पत्रपत्रिकाहरूले जति योगदान दिएका छन् त्यसलाई सकारात्मक मान्नु पर्छ । व्यावसायिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा सञ्चारमाध्यम वा पत्रपत्रिकाहरू कलात्मक कामप्रति सचेत नहुनु स्वाभाविक हो । जे बढी विक्छ वा चर्चित हुन्छ त्यही विषय वा कोणलाई आत्मसात गर्नु संसारकै सञ्चारको व्यावहारिक नीति देखिएको छ । त्यसैले कला समीक्षालाई बचाइराख्न वा सञ्चारमाध्यमहरूमा कलात्मक कामका लागि सम्मानित स्थान दिलाउन स्रष्टाहरू आफैँ सचेत हुनुपर्ने स्थिति छ । स्रष्टाहरू आफैँले कलासम्बन्धी लेखन तथा समीक्षाका लागि नयाँ मानिसहरूलाई शिक्षित तथा प्रेरित गर्नु आवश्यक

छ। नेपाली कला समीक्षामा लामो इतिहास बनाएका प्रचण्ड मल्ल, डा. केशवप्रसाद उपाध्याय, डा. मोहनहिमांशु थापा, डा. अभि सुवेदी, मुकेश मल्ल, रमेश खनाल, रमण घिमिरे, डा. प्रदीप भट्टराई, वसन्तप्रकाश उपाध्याय, जयदेव भट्टराई जस्ता थोरै नामहरू अझै कला लेखनमा बाँकी छन्। त्यसै गरी नयाँ समीक्षकहरूको अर्को पुस्ता ज्ञानेन्द्र विवश, व्याकुल पाठक, देवेन्द्र भट्टराई, दीपक रौनियार, घिमिरे युवराज, डब्लु क्षेत्री, यज्ञशराज पण्डित, अमृत भादगाउँले, दिवस गुरागाई, कृष्ण शाह 'यात्री', रमेश विष्ट, सङ्गी श्रेष्ठ, दीपेन्द्र लामा, अच्युत कोइराला, ज्योति देवकोटा नियमित लेखनमा छन्। यिनले सञ्चारमाध्यममा राख्न सक्ने पहुँचले कला समीक्षाको स्थितिमा धेरै फरक पार्न सक्छ।

कला समीक्षामा देखिएका कमजोरीका कारण

जसरी समीक्षकका बारेमा विभिन्न विद्वानहरूले महत्ता गाएका छन्, उसरी नै आक्रोश पनि प्रकट गरेका छन्। अमेरिकाका एक प्रसिद्ध समालोचक सुसान सोन्टचागले आफ्नो लेख 'विवेचनाको विपक्षमा' मा भनेका छन्, "अहिले त्यस्तो समय रहेको छ, जतिबेला विवेचनाको अभ्यास प्रायशः प्रतिक्रियात्मक र प्रगतिको बाधक रहिआएको छ। सहरी वातावरणलाई प्रदूषित पार्ने मोटरगाडी र उद्योगहरूका भारी धुवाँले जस्तै कलाका क्षेत्रमा व्याप्त अनेकौँ थरी विवेचनाहरूले अहिले हाम्रै संवेदनाहरूलाई विषाक्त पारिदिएका छन्" (सोन्टचाग २०६४: २१४)। पढ्दा कडा लागे पनि माथिको भनाइ हाम्रो परिवेशसँग धेरै हदसम्म मेल खान्छ। अहिले नेपाली सञ्चारमाध्यममा कलाले जसरी स्थान पाइरहेको छ, त्यसको स्तरीयतालाई हेर्ने हो भने रङ्गमञ्च, चित्रकला वा अन्य विधामा जति कलात्मक आविष्कार वा प्रयोगहरू भैरहेका छन् सञ्चारमाध्यमहरूले छेउ पनि समात्न सकेका छैनन्। कलात्मक कामको पहिचान र समीक्षा नेपाली सञ्चारमाध्यमहरूले गर्न नसकेको अवस्था छ। जस्तै: चित्रकला, रङ्गमञ्च जस्ता विधामा आएको शैलीगत परिवर्तन, गहन काम आदिको विश्लेषण हुन नसक्नु। तर, यी कमजोरीका कारणहरू त्यति अमूर्त छैनन्। छापामा कलात्मक कामले पाएको 'स्पेस' र कला समीक्षकहरूको स्थितिका बारेमा हामी केही मूर्त कमजोरीहरू देखाउन सक्छौँ। एउटा प्रमुख कारण क्षमतावान कला समीक्षकको अभाव नै हो। देखिएका केही राम्रा कला समीक्षक पनि यस काममा टिक्न सकेका छैनन्। रङ्ग पत्रकार रमण घिमिरेका अनुसार समीक्षकहरू नजन्मनु वा पलायन हुनुको खास कारण पेसागत सुरक्षाको कमी हो। "आर्थिक वा पेसागत सुरक्षा छैन" घिमिरे भन्छन्, "कलासम्बन्धी समालोचनात्मक पत्रिकाहरूको अभाव भएकाले समीक्षकहरूले

अन्य अखबारहरूमा निर्भर हुनु पर्छ । अखबारहरूले समीक्षकलाई बचाई राख्दैनन् ।”^५

नेपालको सन्दर्भमा दैनिक तथा साप्ताहिक अखबारले समीक्षकहरूलाई संरक्षण गर्ने स्थिति देखिएको छैन । समाचार सङ्कलकले नै समीक्षकको स्थान ओगटेका हुन्छन् । प्रकाश सायमी भन्छन्, “राम्रा समीक्षकहरू नभएका होइनन् तर तिनले आफूलाई यसैमा केन्द्रित गर्न सकेनन् । धेरै कला समीक्षकहरूले यसलाई सिँढीको रूपमा प्रयोग गरे र विधा परिवर्तन गरेर अर्कैतिर लागे ।” सायमी अगाडि भन्छन्, “अचम्मको कुरा त कला पत्रकारिताबाट सुरु गर्ने धेरै पत्रकारहरूले केही समयपछि विषय परिवर्तन गरेर पत्रकारिताको अग्रगामी छलाङ मारे । उनीहरू अहिले पनि पत्रकारिता नै गर्छन्, तर कलाको विषयमा लेख्दैनन् ।”^६ यसरी एउटै व्यक्ति लामो समयसम्म कला पत्रकारितामा लाग्न नसक्नुले सधैं सिकारु पत्रकारहरू जन्माइरहन्छ । धेरै सञ्चार गृहहरूमा कलासम्बन्धी सम्पादक नहुनु अर्को कमजोरी हो । अर्थ, वाणिज्य, शिक्षा आदिमा विशेष दखल राख्ने सम्पादकहरू भए पनि सञ्चार गृहहरूमा कलासम्बन्धी सम्पादक विरलै भेटिन्छन् । यस्तो अवस्थामा संवाददाताले लेखेको समाचार वा लेखमा शुद्धाशुद्धि हेर्ने वा पत्रिकामा ठाउँ नपुगे काट्ने र ठाउँ धेरै भए लेख लम्याउनेबाहेक लेख परिवर्तन हुने अवस्था देखिँदैन । सम्पादक वा संवाददाताको व्यक्तिगत सम्बन्धका आधारमा पनि कस्तो समाचार छाप्ने भन्ने कुरामा हाम्रो कला पत्रकारिता प्रभावित देखिन्छ ।

कला पत्रकारिताका अनेकौँ कमजोरीमध्ये कला पत्रकारहरू एक हुन नसक्नु पनि हो । कला पत्रकारिताको नाममा विभिन्न फरकफरक मत राख्ने संस्थाहरू जन्मनु, एक अर्कामा राम्रो सम्बन्ध नहुनु तर कला पत्रकारिताको शिल्प विकासका लागि जोड दिनुभन्दा गुटउपगुटको राजनीतिमा रुमल्लिनु कला पत्रकारिताको ठूलो समस्या हो । त्यसै गरी चलचित्र, नाटक, चित्रकला जस्ता विधाका सर्जकहरूले पनि कला पत्रकारहरूलाई बढी सचेत बनाउन नसक्नु, सीपमूलक कार्यशाला, गोष्ठी तथा कलासम्बन्धी अन्तर्क्रिया आयोजना गर्न नसक्नु अर्को ठूलो कमजोरी हो । कला पत्रकारितामा जनशक्ति नहुनु, भएका जनशक्ति पनि टिक्न नसक्नु, समीक्षकको आर्थिक र पेसागत सुरक्षा नहुनु, मिडिया हाउसको व्यापारिक सोच मात्रै हुनु, राम्रो समीक्षकलाई संरक्षण गर्नुको साटो कम पैसामा सिकारु जनशक्ति राख्नु, भएका कला पत्रकारहरूमा कला अध्ययनमा रुचि नहुनु, कलाकार र पत्रकारहरू बीच

^५ रमण घिमिरे - अन्तर्वाता, २०६४ फागुन २० गते ।

^६ प्रकाश सायमी - अन्तर्वाता, २०६४ फागुन २२ गते ।

अन्तर्क्रियात्मक सम्बन्ध नहुनु जस्ता कमजोरीले पनि पत्रपत्रिकामा कलात्मक कामले पाउने ठाउँ र त्यसको उत्कृष्टतामा ठूलो असर पारेको देखिन्छ ।

अर्को महत्त्वपूर्ण कारण कला पत्रकारहरूको सङ्गठनको अपर्याप्त भूमिका पनि हो । अहिले जति पनि कला पत्रकारहरूको सङ्गठन छन्, तिनले छापामा आइरहेका कलात्मक कामसम्बन्धी समाचार र समीक्षाहरूको मूल्याङ्कन गर्न सक्नु पर्यो । त्यस्ता सङ्गठनहरूले आफ्नो भूमिका निर्वाह नगरेको स्थिति छ । जस्तै: जनआस्था साप्ताहिकमा छापिएको समाचार (सुवेदी र पाण्डे २०५९) का कारण चलचित्र कलाकार श्रीषा कार्कीले आत्महत्या गरेको भन्ने चर्चा, विभिन्न पत्रकारहरूले कलाकारहरूबाट खप्नुपरेको धम्की तथा कुटाइ, यस्ता धेरै घटनाहरू छन् जसले कला पत्रकारितालाई प्रत्यक्ष रूपमा असर गरेको छ । कलासम्बन्धी सङ्घसंस्थाहरूले यस्ता संवेदनशील कुरामाथि ध्यान नदिनु ठूलो कमजोरी हो ।

कला पत्रकार र सर्जकको सम्बन्धले पनि कला पत्रकारितालाई ठूलो असर पार्दछ । कला पत्रकारले सर्जकसँगको सम्बन्धलाई सन्तुलनमा राख्न सक्नु पर्दछ । काम गर्दै जाँदा धेरै कला पत्रकार र सर्जकहरू बीच नजिकको सम्बन्ध (उठबस, खानपिन) बन्न जान्छ । त्यसैले व्यक्तिगत सम्बन्ध र पत्रकारितालाई जोड्नु हुँदैन । निहित स्वार्थवश नजिकका चिनजानका कलाकारहरूको बारेमा वा उनीहरूको कामको बारेमा मात्रै लेख्ने, लेखनीसँगै आर्थिक कारोबार गर्ने जस्ता समस्याहरू नेपाली कला पत्रकारितामा देखिन्छ । व्यक्तिगत रूपमा मन नपरेको सर्जकको कामको बारेमा नलेख्ने चलन पनि देखिन्छ । त्यसै गरी सर्जकले पत्रकारसँग अपेक्षा गर्ने कुराहरूले पनि कला पत्रकारितामा समस्या ल्याउँछ । सधैं आफ्नो कामको तारिफ गरेर लेखे मात्रै खुशी हुने, आफ्नो कामको विवेचना गरेर लेखेमा रिसाउने, धम्क्याउने जस्ता विकृति पनि हामी कहाँ पाइन्छ । समीक्षकले धम्की खप्नु परेको कुराको एउटा उदाहरण यो लेखक स्वयं पनि हो । २०६३ को राष्ट्रिय नाटक महोत्सवका बारेमा कान्तिपुर दैनिकमा मैले लेखेको समीक्षात्मक लेख 'नाटक महोत्सवलाई नजिकबाट हेर्दा' (घिमिरे २०६३) मा गरिएको विवेचनालाई सहन नसकी १० जनाको समूह (कमल गाउँले, कृष्ण शाह 'यात्री', विनोद श्रेष्ठ, किशोर अनुरागलगायत) ले मलाई हातपात गर्ने कोसिस गरे । उक्त लेखमा महोत्सवका बेला ज्यादै स्तरहीन नाटकहरू मञ्चन भएको भन्दै केही आलोचनात्मक बुँदाहरू उल्लेख थियो । लेखमा यसरी आलोचना गरिएको थियो:

नाटक महोत्सवमा कलाकारहरूले प्रायः तीन ओटा संवेगमा खेलेको देखियो । कि उनीहरू रुन्धे कि त हाँस्थे वा रिसाउँथे । चरित्र निर्माणमा यो पर्खालबाट उनीहरू

बाहिर निस्कन सकेनन् । मञ्चमा पुग्नेबित्तिकै कलाकार चिच्याउन थाल्छ । जतिसक्दो ठूलो र शक्तिशाली आवाजमा बोले नाटक राम्रो हुन्छ भन्ने सोच रङ्गमञ्चको ढुङ्गेयुग हो । नाटकमा चरित्र निर्माण र स्थापना अति आवश्यक छ । हो, सबै मान्छे रुन्छ, कराउँछ, हाँस्छ वा रिसाउँछ तर रङ्गमञ्चमा यसलाई 'कन्डिसनल थट' भनिन्छ । यो सोचबाट ननिस्केसम्म नाटक राम्रो हुन सक्दैन । जस्तै: सृष्टि नाट्य समूहको पूर्णविराम नाटकमा बलात्कार भनेर यातना भोगिरहेको 'दाइ' पात्र कहाँबाट आएको, कस्तो चरित्रको हो, उसको स्थिति के हो रङ्गमञ्चमा नदेखिएपछि कुनै पनि संवेग वा मर्ममा दर्शकहरू बाँधिन बाध्य हुँदैनन् र हल्ला गर्न थाल्छन् (घिमिरे २०६३) ।

शारीरिक रूपमा आक्रमण गर्ने योजना सफल नभएपछि उनीहरूले लेखमाथि तर्कका आधारमा प्रतिवाद गर्नेभन्दा पनि लेखकको व्यक्तिगत चरित्रमा आक्षेप लगाउँदै सोही दैनिकमा पाठक प्रतिक्रिया लेखे । 'पूर्वाग्रही लेख' शीर्षकको सो प्रतिक्रियामा एउटा अंश थियो, "लेखको आरम्भमै नर्वेली संस्मरण र नसिरुद्दीन साँगको प्रसङ्ग जोडेर आफू महान् रङ्गविद्जस्तो देखाउन खोजेका घिमिरेका मपाइत्व हरेक हरफमा देख्न सकिन्छ । ... दुईचार मुलुकको नाटक उत्सव चहार्ने मौका पाएपछि घिमिरेको भुइँमा खुट्टा छैन" (गाउँले र अरू २०६३) । प्रतिक्रियामा लेखको गल्ती के हो भन्ने नखुट्ट्याई व्यक्तिगत रूपमा लेखकलाई नै तथानाम गाली गरिएको छ । लेखक घिमिरेमाथि उक्त समूहले आक्रमण गर्न खोजेको कुराको प्रमाण कान्तिपुरमै असार २७ मा प्रकाशित दिपक रौनियारको पाठक प्रतिक्रिया हो (रौनियार २०६३) । त्यहाँ उनले लेखेका छन्:

प्रसङ्ग असार २५ गते साँझको हो । म गुरुकुलमा थिएँ । एक हुल गुरुकुल छिऱ्यो । धेरैजसो अनुहार चिनिएकै रहेछन् । सम्भवतः गुरुकुल प्रमुख नाट्यकर्मी सुनील पोखरेलले सबैलाई बस्न आग्रह गर्नुभयो, तर उनीहरू मानेनन् । उनीहरू 'केही छलफलका लागि' पत्रकार घिमिरे युवराजलाई लिएर कतै बाहिर जान चाहन्थे । त्यतिसम्म हुनु अनौठो थिएन । तर, उनीहरूले शनिवारका दिन कान्तिपुरमा प्रकाशित घिमिरेको लेख 'नाटक महोत्सवलाई नजिकबाट हेर्दा' का बारेमा छलफल गर्न चाहेका हुन् भन्ने थाहा पाएपछि भने मलाई अलिक अनौठो लाग्यो । उनीहरू कस्तो छलफल गर्न चाहन्छन् भन्ने उनीहरूको हाउभाउले स्पष्ट बताइरहेको थियो । ... छलफल सुरु हुनासाथै हात छाड्ने स्थिति आउन खोज्यो । त्यो कुरा पोखरेललाई पचेन र उनी छलफलबाट बाहिर निस्के (२०६३) ।

यसरी एकातिर समीक्षकहरूले आफ्नो मान्छे भएकै आधारमा कलात्मक कामको अनावश्यक बढाइचढाइ गरिदिने तथा अर्कोतिर नकारात्मक पक्षको

आलोचना गरेमा आफ्नो काममा सुधार ल्याउनुको साटो उल्टै समीक्षकलाई नै धम्क्याउने र आक्रमण गर्न खोज्ने प्रवृत्तिले कला समीक्षालाई कमजोर पार्न भूमिका खेलेको छ। तसर्थ, समीक्षकहरूले नातावाद वा लोभलालच त्याग्न जरुरी छ, भने नेपाली सर्जकहरूमा समीक्षालाई आत्मसाथ गर्ने स्वभाव विकसित हुन जरुरी छ।

निष्कर्ष

माथि चर्चा गरिएका विषयहरूका आधारमा अब हामी भन्न सक्छौं, कला पत्रकारिता कला विकासको एउटा महत्वपूर्ण कडी हो। संसारमा सञ्चार र प्रविधिको उच्चतम विकाससँगै कलामा पनि आम सञ्चारले जरो गाडेको देखिन्छ। नेपालको सञ्चारमा छापामाध्यमको द्रुत विकाससँगै रेडियो, टेलिभिजन हुँदै इन्टरनेट पत्रिकासम्म आइपुग्दा कला पत्रकारिताको धार पनि यसरी नै अगाडि बढ्दैछ। कला र साहित्यले पनि इ-पत्रिकासम्म स्थान पाउन थालेको छ। तर अहिलेसम्म हामीकहाँ यी सबै कला पत्रकारिताको आधारशीला छापसञ्चार नै हुन्। माथि प्रस्तुत इतिहासदेखि समसामयिक स्थितिसम्मको खोजलाई हेर्दा छापामा कला पत्रकारिताले आफ्नै ठाउँ र शैली निर्माण गरेको देखिन्छ। दैनिक पत्रपत्रिका, म्यागेजिन, जर्नल आदिले कलात्मक कामलाई दिएको 'ठाउँ' ले कला पत्रकारितालाई बढी टेवा पुगेको छ। तिनै पत्रिकाहरूले धेरै कला पत्रकारहरू जन्माएका छन्। पत्रपत्रिकाहरूले दिएको ठाउँकै कारणले पनि धेरै कला समीक्षकको लेखनी बढेको छ। नयाँ कला लेखकहरूको जन्म पनि भएको छ। कलात्मक कामलाई मानिसहरूको माझमा पुऱ्याउन सजिलो भएको छ।

समाचार पत्रिकाहरूको भीडमा कला पत्रिकाले निर्वाह गरेको भूमिका महत्वपूर्ण छ। थोरै र छपाइका हिसाबले ज्यादै स्तरहीन प्रकाशन भए पनि कलासम्बन्धी गम्भीर र समीक्षात्मक लेखहरूको प्राथमिकता कला पत्रिकाहरूले नै सिर्जना गरेका हुन्।

समग्र पत्रपत्रिकाको विगत र वर्तमानलाई हेर्दा कलाको विकाससँगै कला पत्रकारिताको विकास भएको देखिँदैन। यस अध्ययनका आधारमा भन्नुपर्दा पत्रपत्रिकाहरूमा समाचार लेखन, समाचारको स्तर र कला समीक्षाले पाएको स्थानलाई हेर्दा कला पत्रकारिता ज्यादै धीमा देखिन्छ। नेपाली चित्रकला, रङ्गमञ्च, गीतसङ्गीत जस्ता विधाहरूमा आएको आमूल विकास र परिवर्तन वा नेपाली चलचित्रले भोगेको दुर्दशाका बारेमा छापामाध्यमहरूले समीक्षात्मक भूमिका निर्वाह गरेको देखिँदैन।

यतिखेर नेपाली ललितकलाका हरेक विधामा प्रशस्त काम, प्रयोग र विकास देखिन्छ। छापा सञ्चारको विकास पनि प्रशस्त भएको छ। त्यसैले कलात्मक काम र कला पत्रकारिता/समीक्षालाई सँगै हिँडाउनु आवश्यक छ। छापामा कलात्मक कामले पाएको ठाउँलाई परिमार्जन गर्न नसक्दा नेपाली कलामा भैरहेको प्रयोग र विकासको गति सार्वजनिक हुन सक्दैन, जुन नेपाली कलाको ठूलो दुर्भाग्य हो। त्यसैले कला पत्रकारहरूको सङ्गठन र छापा सञ्चारले पनि कलात्मक कामलाई दिइने ठाउँलाई कसरी स्तरीय बनाउने भन्ने विषयमा छलफल, अन्तर्क्रिया र पहल गर्नु आवश्यक देखिन्छ। यस सन्दर्भमा कला पत्रकारहरूको नाममा खुलेका विभिन्न सङ्गठनहरूको भूमिकाको अर्थ खोज्नु आवश्यक देखिन्छ। कला पत्रकारिताको विकासका लागि खुलेका भनिएका ती सङ्गठनहरूले कला पत्रकारिता/समीक्षा लेखनका लागि पहल गर्नुपर्थ्यो। आफूले लेख्ने विषयमाथि वा आफ्ना सङ्गठनले ओगटेको कला क्षेत्रमाथि विचार गोष्ठी, प्रशिक्षण, अन्तर्क्रिया गर्नुपर्थ्यो तर ती सङ्गठनहरूको स्थापना भएको वर्षौं बितिसक्दा पनि त्यस्ता गतिविधिहरू देखिएका छैनन्। दुर्भाग्य, हरेक दुई वर्षमा चुनावका लागि सबै कला पत्रकारहरू एक हुन्छन्। गुट उपगुट बन्छन् तर सिर्जनात्मक लेखन र समीक्षाका लागि कहिल्यै कार्यक्रम गरिंदैनन्। जस्तै: गुट उपगुटकै कारण चलचित्र पत्रकारहरूका दुई ओटा सङ्गठन छन्, चलचित्र पत्रकार सङ्घ र चलचित्र समीक्षक समाज। यी दुवै संस्थाले कला पत्रकारितालाई स्तरीय बनाउन कुनै कार्यक्रम गरेको देखिंदैन। यस्ता सङ्गठनहरू एक भएर जान सके अर्थपूर्ण काम गर्न सकिन्थ्यो होला। यदि यस्ता सङ्गठनहरूले आफू र आफ्नो कार्यक्षेत्रलाई मूल्याङ्कन गर्न सके आगामी दिनमा केही नयाँ गतिविधि थप्न सकिन्थ्यो। कला पत्रकारिताको समीक्षात्मक विकासले नेपाली कला संसारलाई चर्चित, परिमार्जित र विकसित हुनलाई ठूलो टेवा पुग्नेछ।

सन्दर्भ सामग्री

अजीत, अनुभव । २०६२ । ब्रोडशिटमा चलचित्रको प्रस्तुति । रूपान्तरण: समाज अध्ययन

२: १९-३७ ।

इण्डिया टुडे । सन् २००८ । वर्ष २२, अङ्क २० ।

गाउँले, कमल र अरू । २०६३ । पूर्वाग्रही लेख (पाठक प्रतिक्रिया) । कान्तिपुर,

२६ असार, पृ. ६ ।

गौचन, दीपेन्द्र । २०५९ । वैकल्पिक चलचित्र निर्माणसम्बन्धी अवधारणा-पत्र । चलचित्र

विकास बोर्डद्वारा काठमाडौंमा आयोजित 'राष्ट्रिय चलचित्र महोत्सव' मा प्रस्तुत,

२८ माघ ।

२८ • घिमिरे युवराज

घिमिरे, युवराज । २०६३ । नाटक महोत्सवलाई नजिकबाट हेर्दा । *कान्तिपुर*, २४ असार, पृ. ६ ।

घिमिरे, रमण । २०५७ । नेपाली रङ्ग पत्रकारिताको छोटकरी इतिहास । *आशय* २(१): ३१-३४ ।

तुलाधर, विजयरत्न । २०५९ । नेपालमा चलचित्र पत्रकारिताको इतिहास र वर्तमान अर्नि चुनौती र समाधान । नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा आयोजित अन्तर्क्रिया कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, गते र महिना नखुलेको ।

दीक्षित, कमल । २०१४ । १९५० सालदेखि । *यस्तो पनि*, पृ. २९-३८ । काठमाडौँ: मदन पुरस्कार पुस्तकालय ।

नेपाल समाचारपत्र । २०६४ । मदनको अव्यक्त कला । ८ चैत, पृ. ३ ।

पर्दा । २०४५क । वर्ष १, अङ्क ५ ।

पर्दा । २०४५ख । वर्ष १, अङ्क ६ ।

पर्दा । २०४५ग । वर्ष १, अङ्क ७ ।

मल्ल, मुकेश । २०६० । गोरखापत्र र कला । *आधुनिक नेपाली कलाका समकालीन सन्दर्भ*, पृ. १०१-१०४ । काठमाडौँ: श्रीमती ललिता मल्ल ।

रूपरङ्ग । २०४५ । वर्ष ९, अङ्क १ ।

रूपरङ्ग । २०४६ । वर्ष ९, अङ्क ५ ।

रौनियार, दिपक । २०६३ । पूर्वाग्रही लेख र छलफल (पाठक पत्र) । *कान्तिपुर*, २७ असार, पृ. ६ ।

विवश, ज्ञानेन्द्र । २०५८ । नेपालमा कला पत्रकारिता । *कान्तिपुर*, १ वैशाख, पृ. ६ ।

श्री । २०४८ । वर्ष १, अङ्क १ ।

सुवेदी, विश्वमणि । यादवप्रसाद पाण्डे । २०५९ । फिल्म नगरीको रङ्गिन रात । *जनआस्था*, २३ असोज, पृ. १/८ ।

सोन्टचाग, सुसान । २०६४ । विवेचनाको विपक्षमा । हृषिकेश उपाध्याय (अनु.), *भृकुटी* १: २१२-२१८ ।